

יעל שגב

ספרות מייצרת ומשקפת נרטיב ספרות הילדים הדתית לאומית כמקרה מבחן*

מחקרים שונים שנערכו בספרות ילדים ונגזרותיה¹ מראים כי לעתים ספרות זו מכילה יסודות חינוכיים, סמויים או ישירים, המשקפים את נורמות התקופה שנכתבו בה. בעוד כותבים למבוגרים יכולים להביע דעות שאינן מקובלות, הרי מכותבים לילדים מצפים לכתוב סיפורים אשר יציגו התנהגות נורמטיבית כזו שילדים ישאפו לחקות. חלק מספרות ילדים נכתבת במטרה לחנך ולעתים לגרום לקהל היעד שלה להזדהות עם דמויות המוצגות בה או להפיק ממנה לקחים מועילים באשר להתנהגות נאותה ולדרכי חשיבה רצויות. זאת מפני שהילד, שהוא קהל היעד, הינו התגלמות התדמית שהחברה שואפת לקיים. הילד הוא במידה רבה ראי החברה, והוא ללא ספק מושא של רצונות אוטופיים ואידאליסטיים בדבר אזרחות רצויה. מחנכים רבים וקובעי המדיניות בחברה רואים בילד אזרח בפוטנציה, ועל כן כבר מילדות רואים חשיבות להכשירו לאידאליים שיעשו אותו אזרח למופת, המועיל ומשרת את החברה ואת ערכיה. אידאה זו מסבירה את הרצון ואת הצורך של מחנכים להשתמש בספרות הילדים ככלי להעברת מסרים דידקטיים.² מכאן שלספרות הילדים תפקיד דואלי: מחד גיסא היא מתארת ומשקפת את התרבות ותפיסות עולם חברתיות ואת הסולם הערכי של החברה, ומאידך גיסא היא נושאת תפקיד משמעותי בעיצוב זרמים ומגמות חינוכיות.³

- * תודה רבה לפרופסור הלל וייס ולד"ר חנה ליבנת, ראש מרכז בית ימימה לספרות ילדים ונוער, על קריאת המאמר ועל הערותיהם הבונות.
- 1 ראו ספריה של מי ברוך, ילד אז ילד עכשיו, קריית גת 1991, עמ' 6; סוגיות וסוגים בשירת ילדים, תל אביב 1989 מהדורה שנייה, עמ' 11-19; א' מלחי, "ספרות הילדים החרדית ותפיסת חז"ל את עולם הילד", טללי אורות ו (תשנ"ו), עמ' 413-429; א' יפה, "היבטים פסיכולוגיים של ספרות ילדים חרדית: תפיסת הילד ותפיסת העצמי", מגמות: רבעון למדעי ההתנהגות 41 (2-1) (2001), עמ' 19-20.
- 2 ראו מאמרה של ע' בר-אל: "עיתון לילדים ומסרים פוליטיים וחברתיים", מעוף ומעשה 3 (1996), עמ' 45-50, העוסק בעיתון ילדים בידיש ככלי להעברת מסרים פוליטיים וחברתיים לילדים.
- 3 עוד על תפקידה הכפול של ספרות הילדים ראו ש' הראל, ערכים דמוקרטיים-חברתיים בראי ספרות הילדים, כפר סבא 1986.

במאמר זה תיבדק השניות בתפקידה של ספרות הילדים הדתית לאומית, מתוך הדגשת המורכבות החברתית של המושג "החברה הדתית לאומית" כשם שהיא משתקפת בספרות הילדים של חברה זו.

א. מאפיינים תרבותיים וחברתיים למושג חברה דתית לאומית

קניאל מסביר במאמרו "משמעות וזהות יהודית"⁴, כי "תוכן הזהות היהודית קובע אם היא זהות אידיאולוגית או זהות קבוצתית חברתית ואתנית או שתיהן יחד", ומוסיף כי "היהדות מדגישה מאוד את המניין את הקהילה ואת הזרם שאליו היהודי שייך [...] הדרך שבה הקהילה והקבוצה הדתית נותנים משמעות להיותן קבוצה דתית משפיעה במידה רבה על זהותם היהודית כקבוצה". על פי קניאל המושג "זהות יהודית" חורג מגבולות העיסוק בבעיות דתיות, ועוסק בהגדרות חברתיות-נרטיביות ובנגזרות של הגדרות אלה: נגזרות חברתיות, כלכליות, תרבותיות, פוליטיות וכיוצא באלה.

החברה החרדית מורכבת מפלגים שונים (ספרדים, ליטאים וחסידים), ועם זאת היא בעלת יסוד משותף, שההגדרה העצמית של החברים בה היא שהם משתייכים לזרם החרדי או השתייכותם לזרם החרדי. ההשלכות החברתיות והתרבותיות המשותפות ליסוד זה הן מעין יסוד מארגן המשפיע על סגנון החיים המשותף לכל אותם פלגים, והמלכד אותם תחת הכותרת חברה חרדית. בראש ובראשונה החברה החרדית היא סגורה מבחינה תרבותית ומקדשת את הבדלנות⁵ ואת ההסתגרות, ורואה באלה אמצעי לשמירה על ערכיה. אנשים המגדירים את עצמם חרדים יחיו בקהילות חרדיות ובריכוזים חרדיים סגורים בלבד. עדות נוספת לכך שהחברה החרדית רואה את עצמה כישות תרבותית אחת, למרות הגיוון בפלגים המרכיבים אותה, אנו מוצאים בספרות הילדים

4 ש' קניאל, "משמעות וזהות יהודית", טללי אורות יג (2007), עמ' 437-469.

5 לקריאה נוספת בנושא ראו י' אלפסי, "תנועת המזרחי בראשיתה ויחס החוגים החרדיים אליה", קובץ הציונות הדתית (תשנ"ז), עמ' 287-308; מ"ש סמט, "היהדות החרדית בזמן החדש", מהלכים א (תשכ"ט), עמ' 29-40; מ' פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1991, עמ' 6-26; ג' קצנלסון, המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים: פרקים בתולדות הספרות העברית ברוסיה בשנות ה-60 וה-70, תל אביב 1954; מ' בר-לב (עורך), דתיים וחילוניים בחברה הישראלית, אוניברסיטת בר אילן, המכון הסוציולוגי לחקר קהילות, רמת גן 1990.

החרדית, אשר אינה מבדילה בין הזרמים השונים ופונה לקהל יעד אחד שהגדרתו: הילד החרדי.⁶

כאמור לחבר בחברה החרדית סממנים מזהים רבים. לעומת זאת קשה לומר אותו הדבר על החבר בחברה הדתית לאומית, אשר בניגוד לחברה החרדית, אינה בעלת נרטיב מכוון משותף אחד. המחסור במנהיגות רוחנית אחת אשר תתווה את הדרך הרצויה בשאלות אמוניות, ערכיות, חברתיות ופוליטיות, כמו גם הפולמוס בדבר הצורך בדמות כזו בחברה הדתית לאומית, יצרו דיון תוסס ודינמי בשאלת עיצוב דמותה של הציונות הדתית ובשאלה אם אפשר בכלל לגבש פרופיל אחיד לחברה הדתית לאומית, או שמא יש להכיר בעובדה כי לחברה זו פנים רבות. הגדרת המושג ציונות דתית או דתי לאומי זכו לאין ספור מאמרים ופולמוסים.⁷ ביטויי לבעיות הזהות וההגדה העצמית של החברה הדתית לאומית נמצא בעובדה כי למרות ריבוי ספרי הילדים הנכתבים על ידי סופרים דתיים

6 עוד בנושא ראו מ' רגב, ספרות לילדים במשפחות חרדיות, הד הגן, מ"ז, 1983, עמ' 304–306; י' ויליאן, "מוטיבים מרכזיים בסיפורי ילדים בעולם החרדי", מעגלי קריאה כתב עת לעיון ולמחקר בספרות ילדים 22 (1993), עמ' 43–68; א' מלחי, (תשנ"ב). "ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית", הוראה ומחקר בספרות הילדים 6–7 (1993), עמ' 24–27; א' מלחי "ספרות הילדים החרדית ותפיסת חז"ל את עולם הילד", טללי אורות ו (תשנ"ה), עמ' 413–429; ל' חובב "ספרות ילדים חרדית-ריאליסטית או דידקטית?", ספרות ילדים ונוער כ (ג-ד) (1994), עמ' 20–35; ל' פולוצקי, "דמות האישה בספרות הצדיקים לילדים" ספרות ילדים ונוער כב, ד (1996), עמ' 23–36; א' יפה, "הבטיס פסיכולוגיים של ספרות ילדים חרדית: תפיסת הילד ותפיסת העצמי", מגמות 41 (1–2) (2001), עמ' 19–44.

7 לסקירה חלקית מאוד של החומר העצום שנכתב בנושא זה ראו י' גודמן, "לקראת בניין חינוכי של ציונות דתית", טללי אורות יג (תשס"ז), עמ' 389–403; א' יחיא, "דמוקרטיה והלכה בקבלת החלטות מדיניות: מגמות בציונות הדתית על רקע פולמוס ההתנתקות", אקדמות טז (תשס"ה), עמ' 11–22; הרב נריה גוטל, "קדיש יתומה תגובה", צהר ח (תשס"ב), עמ' 21–37; הרב רוני לוביץ', "דעת תורה והציונות הדתית", צהר כה (תשס"ו), עמ' 13. הרב יהודה זולדן, "פסקי הלכה והציונות הדתית תגובה למאמרו של רוני לוביץ'", צהר כה (תשס"ו), עמ' 4; יצחק גייגר, "מישתי עגלותי לכדור פורח" תגובה לרב מיכאל אברהם על 'ציונות דתית ללא מקף'", צהר כב (תשס"ה), עמ' 141–146; נדב שנרב, "מעשה בחכם שנתיאש מהתבונה, על הספר כלים שבורים – תורה וציונות דתית בסביבה פוסט מודרנית מאת הרב שג"ר, צהר יח (תשס"ד), עמ' 201–203; הרב יהודה פליקס, "הציונות הדתית – אמונה עם שורשים", טללי אורות ז (תשנ"ז), עמ' 301–305; אשר כהן, "הציונות הדתית, ההתנתקות ושברה – לאן?" אקדמות טז (תשס"ח), עמ' 23–32. חלקם הרב של מאמרי התגובה אשר נכתבו על ידי אישים בולטים מן הציבור הדתי לאומי כנגד מאמרים שנכתבו על ידי אישים בולטים אחרים המשתייכים אף הם לזרם הדתי לאומי, מוכיח כי החברה הדתית לאומית אינה חברה הטרוגנית בעלת נרטיב מכוון אחד.

בעבור קהל שומר מצוות שאינו משתייך למחנה החרדי, הנושא עדיין לא נחקר ואף לא קוטלג באופן המפריד אותו מהכותרת "ספרות הילדים הדתית", אשר כוללת גם ספרות ילדים חרדית.

ההבדל בין הציבור הדתי לאומי והציבור החרדי הוא ברור: הציבור הדתי לאומי משלב בחייו ערכים מהעולם התורני וכן ערכים מהעולם החילוני, אך נדמה כי אין די בכך להגדרה עצמית נרטיבית ומכוננת של הציבור הדתי לאומי כקבוצה. יתר על כן, עיון בספרות הילדים הדתית לאומית מגלה כי לא זאת בלבד שאין מדובר בקבוצה הומוגנית, אלא שבניגוד לחברה החרדית, הפונה אל קהל יעד אחד, ספרות הילדים הדתית לאומית פונה לקהלים שונים אשר ההגדרה העצמית שלהם בתור דתיים לאומיים היא שונה: הקבוצה האחת מדגישה את היסודות הדתיים לאומיים (להלן קבוצת הדתיים-הלאומיים), ואילו השנייה מצניעה אותם (להלן קבוצת הדתיים). ביטוי לערכיות הדואלית הזו נמצא גם בספרות הילדים אשר נועדה למגזר זה.

ב. קריטריונים לקביעת קהל היעד

בקריטריונים לקביעת קהל היעד של ספרות ילדים עסקו מלחי (תשנ"ו) ויפה (2001). לשיטתן מעבר לזיהוי תוכני של יצירה כחלק מקורפוס סיפורים לילדים דתיים, קיימים סממנים חיצוניים המאפשרים זיהוייה של ספרות זאת: שם המחבר, שם ההוצאה ומקומה (ספרות הילדים החרדית תצא לאור בדרך כלל בהוצאות כשרות במרכזים חרדיים, כגון בני ברק, ירושלים ואשדוד או בהוצאות פרטיות, כמו הוצאת קסילופון, של יוכבד סקס. לעומת זאת, ספרות הילדים הדתית לאומית תצא לאור בדרך כלל בהוצאת ספריית בית אל). נוסף על כך, הפרשנות החזותית נושאת אף היא תפקיד חשוב בהגדרת סיפור ילדים חרדי: באיוריו של סיפור ילדים חרדי תופענה כל הדמויות בלבוש חרדי בלבד: האימהות תופענה בכיסוי ראש והילדים יהיו חבושים בכיפות שחורות. לעומת זאת בספר ילדים המיועד לזרם הדתי, יכולות להופיע דמויות שאינן דתיות או חרדיות, נשים ללא כיסוי ראש או בסוגים שונים של כיסוי ראש (חלקי או מלא). כן ייתכן שתופענה דמויות אשר ההשתייכות הדתית שלהן אינה חד-משמעית, בספרים המשתייכים לקבוצת הדתיים הלאומיים, יוקפד כי כל הדמויות המתוארות תיראנה זהות: נשים בעלות מראה "מתנחלי", בעלות כיסוי ראש מלא בצורת שביס, וגברים עטורי זקן, חבושי כיפות סרוגות גדולות ולעתים בעלי פאות לחיים מתנופפות. כך אפשר לקבוע כי גם באיורים בספרים

המשתייכים לכל אחת מקבוצות המחנה הדתי לאומי, נראה ביטוי להעברת מסרים דידיקטיים חבויים: קבוצת הדתיים הלאומיים תשקף אך ורק את המציאות הרצויה והראויה בעיניה, בעוד קבוצת הדתיים תיתן ביטוי למצבים שלא תמיד מבטאים את השקפת העולם הדתית, אך מהווים חלק בלתי נפרד מעולמו של הילד הדתי לאומי החי בחברה שאינה סגורה.

ג. השוואה תמטית ופואטית בין ספרות הילדים הנכתבת לשתי הקבוצות⁸

בבסיס ההשוואה שבין ספרות הילדים המיועדת לקבוצות שתוארו לעיל יעמוד היסוד התמטי, שהוא היסוד המארגן הנושאי שסביבו ייסובו היצירות, והיסוד הפואטי, שהוא היסוד המארגן הספרותי המופיע ביצירות. בספרי הילדים אשר נועדו לקבוצת הדתיים הלאומיים, היסוד המארגן התמטי הוא הדגשת רגש הזיקה לארץ ישראל וחיזוק ההתיישבות, גם במחיר אישי כבד. המציאות מתוארת בצורה פשטנית, תוך כדי התעלמות מהמורכבות הפוליטית-חברתית הטמונה במצב הנתון. הספר הכניסה הלילית⁹ מתאר לילה מיוחד מאוד בחייו של ילד חבוש כיפה גדולה ועטור בפאות לחיים ארוכות. הוא כתוב אמנם בגוף ראשון, אך אין מצוין שמו של הילד או גילו.

אמצע הלילה, הכל ישנים. אמא מעירה אותי בשקט ושואלת: "אתה רוצה?" "ודאי שאני רוצה". אני קם מהמיטה, אני כבר לבוש, חיכיתי להקפצה. שטפתי את פני, מבצע חשאי, אסור להעיר את האחים הקטנים. אמא עוטפת אותי במעיל, בלילה עלול להיות קריר (עמ' 1). בהמשך מתברר לאן הילד הולך עם אמו עטורת השביס – למקום המפגש הסודי שממתינים בו עוד ילדים רבים ואימהות כדי להגיע לקבר יוסף בשכם,

8 המשותף לכל הספרים שנכתבו עבור קבוצת הילדים הדתיים הלאומיים והמוצגים במאמר, הוא הדגשת המוטיב הלאומי תוך כדי התעלמות מהמחיר האישי הכבד שגבה המצב מן הגיבורים. לכן לא הוצגו ספרים המתארים התמודדות עם שאלות על צדקת הדרך או עם הדגשת הכאב האישי של המשפחות שסבלו אבדן של בני משפחה אהובים או עקירה אלימה ממקום יישובם בעקבות ההתעקשות לא להתפנות מרצון. לדוגמה ספרה של רות עציון, הסנדל של איל, ירושלים התשס"ח, המתאר את קורותיו של אייל, אשר נעקר מביתו במורג; וכן ספרן של שלה שורשן ועדינה אמיתי, דורון והטרקטורון, בית אל 1996, המספר את סיפור חייו והירצחו של דורון שורשן, רבה של כפר דרום, ואת קורותיה של אשתו ההרה ושל שלושת ילדיו היתומים, ובתוך כך את ההתמודדויות הערכיות והאמוניות שהמשפחה נאלצת להתמודד אתן עם הירצחו של דורון. כ' פרויס, הכניסה הלילית, אלון מורה תשס"ז.

וכולם מעוצבים באותו האופן: כל הילדים בעלי כיפות צבעוניות ענקיות המכסות את ראשם, וכל האימהות לבושות בחצאיות ארוכות ועוטות שביסים צבעוניים. הסדר והארגון נשמרים למופת במבצע הזה, הנושא אופי צבאי חשאי: "אני יודע שתמיד מדברים על כך ב'קודים', אסור לגלות לאיש, את הסוד שומרים עד שיוצאים" (עמ' 2). זאת לא הפעם הראשונה שהילד מגיע לקבר יוסף, והוא נזכר בפעם הקודמת שהגיע לשם, לחגיגת טקס ה"חלאקה" של יוסף הקטן. אלא שבפעם ההיא קבר יוסף היה עדיין בשליטה ישראלית ובמקום פעלה ישיבת עוד יוסף חי. מטרת הסיפור היא לעורר בלבם של הילדים את הרצון ואת הכמיהה להגיע לקברו של יוסף (דבר המצריך כיום אישור ביטחוני וליווי צבאי). השיח הפנימי בסיפור והשפה הפואטית המתוארת בו מתאימים למרחב התרבותי שבו הם נוצרו: ילדי ההתנחלויות. ספק אם ילדים שאינם שייכים למרחב זה יוכלו להתחבר לסיפור ולתיאור החיילים:

הדלת נפתחה, וכולם פרצו החוצה לעבר מתחם קבר יוסף הצדיק. עוד בטרם סגרה אמי את דלת הברזל נשמעה צעקה: מהר! כולם לעלות מיד להסעה! מהר מהר לחזור! זו היתה קריאתו של מפקד הצבא. כך לא יורדים בשכם! פסק, ואנו בזריזות נשמענו להוראות. הרגשתי חיל במבצע, חיל טוב של עם ישראל (עמ' 9).

לעומת הילד, החש כחייל טוב של עם ישראל, הרוצה לפקוד את קברו של יוסף הצדיק, מתוארים החיילים כמערימים קשיים ומכבידים על האיחוד המרגש:

המפקד מסביר לנהג כיצד לעמוד, ומתדרך את כולנו לרדת בזריזות לקבר יוסף הצדיק, לא להתמהמה, להיכנס במהירות האפשרית. חיילים רבים מסביב-בדרך כלל אנו מכבדים אותם בממתקים, אך היום הם כל כך דרוכים, הם אינם מחייכים" (עמ' 10).

הסיפור מבצע משאית השיבה לחברון¹⁰ מתאר את שיבת היהודים לבית הדסה בחברון בשנות השמונים של המאה העשרים. מבחינת אמצעים ספרותיים, הסיפור מעוצב כסיפור בתוך סיפור: סיפור המסגרת הוא שעת ההשכבה בבית משפחת זר, כאשר שני הילדים דוד ואחינועם, מבקשים מאמם שתספר להם סיפור על משאית. האם, עתיה זר לבית לוינגר, ניאותה לבקשתם ומספרת להם את סיפור חדירת הנשים והילדים לבית הדסה הנטוש בחברון.

10 ע' זר, מבצע משאית השיבה לחברון, הר ברכה תשס"ד.

הסיפור מסופר בגוף ראשון מפי אם המשפחה, אשר השתתפה במבצע כילדה. גם בסיפור זה כל הדמויות, לרבות חלק מהחיילים, מעוצבות באופן זהה: הנשים עטורות שביסים צבעוניים, והגברים בעלי כיפות גדולות ופאות לחיים ארוכות. הסיפור מתאר את אירועי ליל המבצע ואת ההתייעצויות שקדמו לו מנקודת מבטה של הילדה – עתיה. גם בסיפור זה מועצמת נחישותם של המשתתפים במבצע לעומת הבלבול וחוסר הישע של כוחות הביטחון, אשר שמרו על הבית ונדהמו לגלות בו בוקר אחד את הפולשים הלא קרואים:

הם [החיילים] הופתעו לשמע קולות השירה, ירדו בריצה [...] פתחו את דלת הכניסה, ועמדו משתאים למראה עיניהם: היינו בערך ארבעים ילדים, עם עשר אמהות בתוך הבניין! מ..מה זה? שאלו בתדהמה?, איך הגעתם לכאן? אברהם יצחק ויעקב הביאו אותנו לכאן! צהלנו. החיילים, מרוב תדהמה, כמעט האמינו לנו! (עמ' 21).

בסיפור נערכת הקבלה בין השבים לבית הדסה בחברון ובין החלוצים והמתיישבים הראשונים אשר שבו לארץ ישראל: "מסוכן פה, הוא אמר, אסור להיות כאן, יש כאן קדחת המערות, זה לא מרתיע אותנו, השיבה לו אמא. עם ישראל רגיל בקדחת. גם בחזרה ובגדרה הייתה קדחת". מבחינת הסופרת המשתתפים במבצע הם ממשיכי דרכם של בוני הארץ, ועל כן ברור שכל המנסה לחבל במאמצייהם מבצע אקט שהוא אנטי-חלוצי ולמעשה אנטי-ציוני.

גם כאן מתוארת קבוצת החיילים כקבוצה מנוגדת לקבוצת הגיבורים. החיילים מנסים להגביל את חייהם של התושבים, אך בעזרת עוז רוחם ואמונתם בצדקת הדרך, התושבים מצליחים לנצח את הכוונה לפנותם מן הבית: אחר כך החליטו להגביל את חייו בהגבלות שונות, כי חשבו שבגלל שהחיים יהיו קשים, אנו נעזוב מרצון. כמעט שנה היינו בלי אבא שלנו, כי לא הרשו לאבות, ולאנשים נוספים בכלל, להצטרף אלינו. מותר היה לבקר אותנו, אך לא להישאר [...] רק כעבור שנה החליטו לאשר ליהודים לגור בתוך חברון. וכמו שאתם יודעים, היום גרות בחברון ברוך ה' הרבה משפחות (עמ' 26).

הילדים מתלהבים מהסיפור ומחליטים אף הם לפלוש לבניין נטוש ולהישאר בו: "הלוואי שגם אני אמצא בנין ישן ואכנס לתוכו אתך ועם אחינועם" [...] נאנח דוד. 'ואני אביא את הבובות שלי!' התלהבה אחינועם, וכבר התכוונה לארוז" (עמ' 26).

בספר הבית והחרוב¹¹ שלושה סיפורים העוסקים בעלייה ובבניין הארץ מנקודת מבטם של ילדים החווים את התקופה; הסיפור הראשון הוא "לך לך", ובו אנו פוגשים את צפניה, ילד שובב ממעברה בדרום הארץ. הסיפור מתאר בצורה פשטנית וחד-ממדית את חייהם של עולי תימן במעברה. הסיפור השני הוא "גאולה שלימה" והוא מתאר את קורותיהם של שמוליק ואביו, ששרדו את השואה ונמצאים על ספינת מעפילים בדרכם לארץ ישראל. והסיפור השלישי, הבית והחרוב מתאר את קורותיו של הקיבוץ בארות יצחק בגוש עציון ערב הקמת המדינה.

בשלושת הסיפורים מועצם הממד הלאומי, ואילו הסיפור ההיסטורי משמש רקע דל. כך לדוגמה החיים הקשים במעברה מוזכרים בחטף: "דברים רבים היו חסרים במעברה, אך למען החיים בארץ ישראל, ויתרו התימנים על הכל" (עמ' 8).

כך ב"לך לך" יום אחד, בשיטוטיו באזור המרוחק מעט מן המעברה, נתקל צפניה באחמד, אשר "חיוך רע עלה על שפתיו" (עמ' 14). אחמד מגרש את צפניה מאזור המעיין וקורא לו לשוב אל תימן שממנה הגיע. צפניה בורח, ומגלה כי במנוסתו שכח את תיקו ובו המחברות וחומש בראשית. בעקבות השיעור על אברהם והציווי האלוקי "לך לך", הטומן בחובו גם את ההבטחה לרשת את הארץ, שב צפניה למעיין בכוחות מחודשים של אמונה בצדקת דרכו כ"בעל הבית" ולא כאורח. הוא מגלה את התיק והמחברות קרועים, אך החומש ובו דברי הציווי האלוקי נותרו שלמים ללא פגע. המסקנה הנובעת מן הסיפור היא עובדת חזקתו של עם ישראל על ארצו והעובדה כי מי שישאב את אמונתו בצדקת דרכו מהכתוב בספרי התורה – שום כוח שבעולם לא יוכל לו.

הסיפור השני "גאולה שלימה" מעצים אף הוא את מקומה של ארץ ישראל בחייו של העם היהודי, ואף על פי שגיבוריו, שמוליק ואביו, הם היחידים ששרדו את השואה מבין כל בני משפחתם, הדבר היחיד המעסיק את שמוליק הוא ההגעה לארץ ישראל. אין שום התייחסות לקורותיהם של שמוליק ושל אביו עד לרגע הגעתם לאניית המעפילים. כן אין מסופר מה אירע ליתר בני המשפחה, וכיצד ניצלו מההשמדה רק שמוליק ואביו. כן אין מתוארים כל רגש או מחשבה של שמוליק הקטן על אמו ועל אחיו שאינם: הרגש היחיד שממלא את לבו הוא התשוקה להגיע לארץ ישראל ולמלא את מצוות יישוב הארץ.

11 א' פרידמן, הבית והחרוב, ישראל תשס"ה.

הסיפור השלישי מתאר את קורותיה של אודליה, אשר בשנת תש"ז, השנה שלפני הקמת המדינה, הוריה מחליטים להצטרף לקיבוץ משואות יצחק אשר בגוש עציון. הסיפור מתאר את חיי העשייה בקיבוץ ואת נטיעת עץ החרוב, אשר סימלה את רצונם של המתיישבים להפריח את השממה במקום. דרך סיפורה של אודליה הילדים נחשפים לשורשיו של הסכסוך היהודי-ערבי: "את יודעת, אודליה, שאנחנו רוצים להקים מדינה לעם ישראל, פה בארץ ישראל. כן אבא, ענתה אודליה [...] אבא המשיך להסביר: הערבים אינם רוצים שהיהודים יגורו בארץ ישראל. הם מנסים לגרש אותנו בכוח" (עמ' 50). כמו שאר הילדים והנשים, אודליה ואמה מפונות מהקיבוץ בעוד האבות נשארים לנסות ולהגן על הקיבוץ מפני נפילה בשבי הירדני. לילה לפני הפינוי חולמת אודליה חלום: "היא חלמה שאבא ושאר חברי הקיבוץ מחזיקים בידיהם חרבות ונלחמים בערבים. בחלום הם גם ניצחו בדיוק כמו יהושע בן נון ודוד המלך" (עמ' 51). ניסיון ההתנגדות לכיבוש נכשל, אביה של אודליה נופל בשבי הירדני, אך אין על כך הרחבה וגם לא על החללים שנפלו על משמרתם בהגנת הגוש: "מדינת ישראל הצעירה הייתה אמנם קצת קטנה – בלי חברון, בלי שכס, בלי ירושלים העתיקה ואפילו בלי משואות יצחק, אולם בכל זאת המשיכה מדינת ישראל לגדול ולהתפתח, ויהודים רבים הגיעו אליה מארצות רחוקות כדי לחיות בה" (עמ' 53). הסיפור מסתיים עם חזרתה של אודליה, שבגרה ונישאה, יחד עם בעלה, בתה ואביה לעץ החרוב שנטעה בילדותה במשואות יצחק, לאחר שחרור הגוש ובתקווה ל"חיים מלאי תקווה".

הסיפור ארץ תאני וענבי¹² נפתח בתיאור של נוף ארצישראלי קסום:

הרחק הרחק בין הרים/ ישנו מקום קטן ניסתר מאנשים/ בתוך הואדי/
ליד הסלע הלבן, ששם/ יש מעין/ פעם, אל המעיין הגיעו מטיילים/
להינפש, ולאכל עם הילדים/ בערב, כשנסעו משם, נותרה/ בתוך הפח ליד
הנרקיסים/ שקית ובתוכה/ שאריות מזון וחרצנים/ פרות קליפות
וגרעינים/ לפתע, הפרות הבינו מה קרה:/ שהם בעצם הושלכו לערמת
אשפה! מיד פתחו כולם בצעקה/ שזו טעות וזו חוצפה/ וגם בושה! (עמ'
1).

הסיפור מחורז, וכן נעשה שימוש בתחבולה הספרותית האנשה. בסיפור ניכר העושר בפרות שארץ ישראל בורכה בהם. מלבד ההיכרות עם פרות שבעת

המינים, מטרת הסיפור להכיר לילדים מקורות מן היהדות שמוזכרים בהם הפרות, ומחוזקת בהם הזיקה לארץ ישראל ולחידוש מלכות ישראל:

אמר הזית: אני אתחיל מן הראשית-מספר בראשית! היונה של נח, בשובה מן התיבה, הביאה/ עלה זית טרף בפיח./ ובספר שמות וספר ויקרא – לנר התמיד:/ 'שמן זית זך כתית למאור'// כך היה בעבר – כך יהיה בעתיד. ובספר דברים – מה אומרים על הזיתים! זיתים יהיו לך בכל גבולך/ ובהבאת הביכורים, במה את ראשו של השור מעטרים!/? בעטרה של זיתים! והמלך דוד: 'עולה במעלה הזיתים' ושר בתהילים 'ואני כזית רענן בבית ה' [...] ביהודה, בשומרון, בגליל בכרמל, בשפלה ובהר אני גדל – ומכל הפרות, מי עוד כזית/ מרגיש את עצמו כאן בבית? (עמ' 1).

ניכר כי מבחינה תמטית הסיפורים המשתייכים לקבוצה זו מצניעים את הסיפור האישי של הגיבורים, ומשמים רק אמצעי להעברת המסר האידאולוגי שהוא: הגשמת החלום הציוני גם במחיר אישי כבד של הפרט. מבחינה פואטית ניכר כי המסר האידאולוגי הוא מטרת הסיפור, ואילו הסיפור הוא אך תפאורת רקע להעברת המסר. אין עלילה מגובשת, עיצוב הדמויות הוא סטריאוטיפי ופלקטי (ערבים – רעים, יהודים – טובים), החיילים מתוארים כרובוטים הממלאים פקודות ואינם מסוגלים להתמודד התמודדות ערכית עם אמונתם האיתנה של המתיישבים בצדקת דרכם. השפה הפנימית בספרים תואמת את המרחב התרבותי שבו הם נוצרו ואת קהל היעד שלהם – ילדי ההתנחלויות. בתוך כך מתוארים בהם מושגים אשר לא יובנו ללא הסבר מתאים לילדים שאינם חיים במרחב זה (הקשר הבעייתי עם החיילים, הצורך לשמור על סודיות ועל שפה של מבצעים צבאיים ב"כניסה הלילית" וב"מבצע משאית").

מבחינה מגדרית הנשים המתוארות בסיפורים הן נשים עצמאיות, חזקות ואסרטיביות, אשר בד בבד נוטלות חלק פעיל במלחמה על ההתיישבות בארץ ישראל ועדיין אמונות על גידול הילדים ועל טיפוח הבית והן אינן מתוארות כנשות קרירה.

לעומת זאת סיפורי הילדים המיועדים לקבוצה הדתית אינם ספרות מגויסת, ואינם עוסקים בנושאים לאומיים, אלא בנושאים הקרובים יותר להתרחשות עירונית שחוה ילד דתי לאומי החי בחברה עירונית. בספרות זו נמצא הומור פנימי וכן ביקורת סמויה (דבר שלא נמצא בספרות הילדים המיועדת לקבוצה

הדתיים הלאומיים). הדגש כאן הוא הפוך – על חייו של הפרט החי בחברה מעורבת ורבת קונפליקטים.

כך בספריו של הסופר אורי אורבך נמצא הומור פנימי, אשר לפעמים מתאר בצורה מבודחת ליקויים שונים בחברה הדתית. ספריו מציגים אנקדוטות מחיי הילד הדתי לאומי החי בחברה מעורבת דתיים-חילונים, וזאת בשפה שירית. בסדרת הספרים: "אולי בשבת יזרקו סוכריות"¹³, "בגלל ילד אחד"¹⁴, "ילדה כמוני"¹⁵, "באיזה שבט אתה"¹⁶ מתאר אורבך בצורה מבודחת התמודדויות ערכיות שאליהן נחשף הילד הדתי לאומי. הדגש הוא על הילד כפרט ועל ההתמודדויות הספציפיות שהוא נדרש להן, בניגוד להתמודדויות של המבוגר בחברה זו: "למה השחיה הנפרדת לדתיים/ תמיד בשעות שהמים קפואים?/ למה בעזרת נשים/ אף פעם אין מספיק חומשים?/ ולמה מעלית שבת/ נוסעת כל כך לאט?/ בין הפותרים נכונה יוגרל פרס/ שחיה בשש בבוקר בברכה של המתנ"סי"¹⁷. כאמור הספר "ילדה כמוני" מתאר אנקדוטות מחייה של ילדה דתית. ההבחנה המגדרית מקנה לספר אותנטיות, משום שילד וילדה בחברה הדתית לאומית חווים חוויות שונות הקשורות לזהותם הדתית. כך ניתן לשמוע, ספק בתלונה ספק בצחוק, את קובלנתה של הילדה על המצילה בבריכה הנפרדת: "בבריכה הנפרדת/ יושבת מצילה/ על כיסא גבוה/ מצילה כזו קטנה/ ועדינה/ לא כדאי לטבוע" (עמ' 38); וגם: "פורה בדרכו/ וישווך לפי מעשיך/ וחק על מצח/ כבימי בחורות/ לאלו ששרים אנעים זמירות/ בא לי להראות/ איך שרים בלי שגיאות" (עמ' 35). התסכול המרומז של הילדה, על כך שאף על פי שהיא מסוגלת לשיר את המזמור בצורה מוצלחת יותר מהבנים, השרים אותו בצורה קלוקלת, הדבר אינו אפשרי בחברה הדתית שבה היא חיה – נותן לגיטימציה לרגשות תסכול סמויים, שייתכן כי קיימים בקרב קהל הקוראות של הספר. מובן שדבר זה לא ייתכן בספרים המשתייכים לקבוצת הדתיים הלאומיים.

זהבה קור, סופרת דתית לאומית פופולרית הכותבת לילדים ולנוער, פיתחה שפה ייחודית המשלבת סלנג עכשווי, ביטויים השאולים מן המקורות, מילים

13 א' אורבך, אולי בשבת יזרקו סוכריות, בית אל 1996.

14 א' אורבך, בגלל ילד אחד, בית אל 1997.

15 א' אורבך, ילדה כמוני, בית אל 1999.

16 א' אורבך, באיזה שבט אתה, בית אל 2004.

17 אורבך (לעיל הערה 15), עמ' 37.

ארמיות ושיבוצי לשון מקראיים, היוצרים עומק טקסטואלי וסגנון פואטי ייחודי, וזאת מבלי לפגום באווירה הקלילה של הטקסט המצחיקה מאוד, עכשווית ומעודכנת. ספריה של קור לא יצאו לאור בהוצאת בית אל, אלא בהוצאות ספרים העוסקות בספרות כללית. הספר "אבא בחופשת לידה"¹⁸ התפרסם בהוצאת הקיבוץ המאוחד, משום שבדומה לכל ספריה של קור, הוא אינו מיועד למגזר הדתי בלבד, אף על פי שהוא עוסק בקורותיה של משפחה דתית, עובדה המובלעת בטקסט. המשפחה מתגוררת ביישוב המעורב (דתיים וחילוניים) מבשרת ציון. הסיפור משתייך לז'אנר ספרי המתח, וכאמור הוא פופולרי מאוד בקרב אוכלוסיות מגוונות. עובדת היות המשפחה משפחה דתית לאומית החיה ביישוב מעורב אינה מובלעת בטקסט, ובאירוס הנלווים ניכר שהבן דין חובש כובע אופנתי ככיסוי ראש.

ספר נוסף של קור הוא "עלילות לוט"¹⁹, וכך כותבת המחברת בהקדמה:

מישהו מכיר ילד ששמו לוט? אני לא. ובכל זאת – הוא חי, והוא רב עלילות. וכשהמורה רמליהו מביט בו בתוגה ואומר: "כקול הסירים תחת הסיר כן שחוק הכסיל", ולוט צוחק: "בחייך, המורה! אין צרך לצטט לי פה את כל קהלת!" אז בדיוק אני מהרהרת: "הלואי שהיה לוט אחד כזה גם בכתה שלי!"

גיבור הסיפור הוא לוט, נער דתי החי בחברה עירונית ולומד בתיכון דתי. עובדת היותו נער דתי מוצנעת בסיפור, ואף הוא חובש כובע אופנתי ככיסוי ראש. גיבור נוסף בסיפור, המורה לתנ"ך רמליהו, חבוש כיפה, והדמויות הנשיות בסיפור עוטות כובע ככיסוי ראש. למרות השימוש בשפתה הייחודית של קור, אשר כאמור משובצת בפסוקים ובארמזים מקראיים, אין דגש על חוויות מיוחדות שלוט חווה בזיקה ישירה לעובדת היותו נער דתי, ועלילותיו מדגישות את המשותף לנערים ישראלים באופן כללי ולא דווקא כאלה החיים בחברה דתית לאומית.

סוגה ספרותית נוספת האהובה מאוד בקרב ילדים השייכים למגזר הדתי היא הקומיקס, ולא מעט בזכות שני יוצרים בולטים בתחום זה – שי צ'רקה ואפי אונגר, אשר לכל אחד מהם סגנון ייחודי.²⁰ יצירותיו של צ'רקה כתובות

18 ז' קור, אבא בחופשת לידה, תל אביב 2002.

19 ז' קור, עלילות לוט, תל אביב 2004.

20 אפי אונגר ז"ל כתבה ואיירה במשך חמש שנים וחצי את הקומיקס בעיתון הדתי לאומי "הצופה לילדים". את השראתה קיבלה מחייה כאם וכאישה צעירה החיה בחברה הדתית

לקהל הילדים הדתיים ומכוונות לתחומי ההתעניינות שלהם, אשר אינם זהים כלל ועיקר לאלה בקרב הילדים החילוניים.²¹ כך ניתן גם לראות בסדרת ציורי הקומיקס מאת אפי אונגר, "דביר", המתארת את הווי המשפחה הדתית מנקודת מבטו של הפעוט. דמות האם עונה על הקריטריונים החזותיים של ספרות הילדים הדתית – היא מתלבשת בבגדים עדכניים וצנועים, אך חובשת כיסוי ראש חלקי בלבד. האם והאב מתוארים בצורה שווה כמעורבים בחיי היום-יום של ילדיהם ובמטלות הבית השונות. האם המתוארת כאישה צעירה, עצמאית ודעתנית, המשלבת חיי תורה ועבודה, משקפת נאמנה את דמותה של האישה הדתית לאומית. בד בבד חלק גדול מהמצבים הקומיים המתוארים בקומיקס הם חוויות אוניברסליות אשר זוגות צעירים, הורים לפעוטות, שאינם משתייכים למגזר הדתי, יוכלו להזדהות עמן. כך למעשה משתקף בספריה של אונגר הנרטיב של החברה הדתית, המגלמת בתוכה את הצורך להגדרה עצמית דרך שילוב של שמירה על ערכי הדת היהודית יחד עם קיום חיי מעש בהתאמה לחברה החילונית.

לאומית. בשנת 1996 נרצחה אפי יחד עם בעלה ירון בפיגוע חבלני. הספרים יצאו לאור לאחר מותה על ידי משפחתה, והם זוכים לפופולריות גדולה בקרב הציבור הדתי. שני הספרים הראשונים שיצאו, "דביר" ו"יד"ר טטנוס", בהוצאת אפריון, אלו שבות, נצבעו על ידי חברותיה של אפי, ואילו הספרים "רן הרחפן", "מחכים למשיח" ו"עכבר הזהרה" נצבעו על ידי יהודית, אמה של אפי. הקומיקס האחרון שהספיקה לחבר לפני הירצחה נשאר ללא צבע, לזכרה.

21 אמן הקומיקס המשותף למחנה הדתי לאומי, שי צ'רקה, מספק פרשנות קומיקס מיוחדת במינה לסיפורי המשנה והתלמוד ולהלכותיהם. ב-1987 כתב ואייר צ'רקה בכתב העת אותיות את הסיפור "יוני המכבי הקטן": סיפור על עלילות נער במודיעין המסוגל לדבר עם בעלי חיים, ועוזר למכבים במרד נגד החשמונאים, ובקרב בית חורון הוא שולח צבא עכברים אשר מבהיל את פילי היוונים ומביא לתבוסתם. בשנת 1988 כתב ואייר צ'רקה סיפור המשך לסיפור זה, "יוני וכד השמן", שבו יוני עוזר לטהר את בית המקדש מהחיילים היוונים, בעזרת בעלי חיים שונים, כמו עטלפים, ולבסוף מוצא בו את כד השמן היחיד ששרד בו. מאז 1996 החל צ'רקה לפרסם בחוברת אותיות סדרת קומיקס בשם "מבית לבית: תולדות ישראל מסוף ימי בית ראשון ועד לחורבן בית שני". קומיקס זה תיאר בצורה הומוריסטית את תולדות ישראל מחורבן בית ראשון ועד חורבן בית שני. למרות ההומור שנמצא בקומיקס זה בשפע, נקודת המבט שלו היא מסורתית ובהתאמה לכתוב במקורות, ראו אפרים סידון ואבנר אברהמי, לחיות מהתנ"ך, תל אביב 1988; א' אשד, "קומיקס כאמצעי פרשנות לסיפורי המקרא", הארץ, 25 בנובמבר 2005, עמוד 4.

ד. סיכום

לספרות ככלל ולספרות הילדים בפרט שני תפקידים: מצד אחד היא משקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים תקופתיים, ומהצד האחר היא משמשת סמן ומאיץ של תהליכים אלה. שניות זו באה לידי ביטוי מובהק בספרות הילדים הדתית לאומית: ספרות שהיא הטרוגנית, תוססת ומתפתחת. כדי לבחון ספרות זו בחינה רצינית ועל מנת להגיע למסקנות ראויות באשר לספרות זו וביחס לנגזרותיה החברתיות והתרבותיות יש צורך בחלוקה פנימית בין שתי קבוצות יסוד המרכיבות את המושג "דתיים לאומיים" ואשר יש להן צרכים פנימיים שונים, ובתוך כך גם תפיסת תפקידה של ספרות הילדים בהם שונה שוני מהותי. ניתן להבחין בשתי קבוצות שונות. קבוצת הדתיים הלאומיים, רואה בספרות הילדים כלי לעיצוב ילדים כאזרחים פוטנציאליים בחברה הדתית לאומית, המדגישה את נושא הדתיות והלאומיות. זוהי ספרות מגויסת, וספרים המשתייכים לקבוצה זו יתאפיינו בסיפורים קולקטיביים, המדגישים את שיבת העם לארצו ואת תפקידו וכוחו של הפרט המוותר על צרכיו הפרטיים ותורם להתחדשות ולהמשך הרעיון החלוצי במקומות שונים בארץ. הראייה הפנימית המשתקפת בסיפורים אלה היא פשטנית ודיכוטומית. הדגש הוא במסריו של הסיפור וברעיון החינוכי והיישומי שהוא מציע ולא באמצעים האמנותיים, בפיתוח הדמויות ובעלילה הסיפורית. כן, האיורים הנלווים לסיפורים מתארים חברה אידאלית וחד-גונית.

לעומת זאת סיפורי ילדים המשתייכים לחברה הדתית לאומית, אך במאמר שויכו לקבוצה הדתית, מצניעים את הנושא הלאומי המשתייכים לקבוצה ב, עוסקים בנושאים אישיים, המדגישים את חוויותיו הייחודיות של הילד הדתי לאומי, את הבעיות הערכיות ולעתים האמוניות אשר פרט החי בחברה מעורבת ומלאת אתגרים חינוכיים נאלץ להתמודד אתן. הפרשנות החזותית הנלווית לסיפורים אלה מציעה תמונה פנורמית של החברה הישראלית ומשקפת את הגוונים השונים הקיימים גם בחברה הדתית לאומית.

הפערים האידאולוגיים והחינוכיים המשתקפים מספרות הילדים הדתית לאומית מבטאים אפוא את תהליך ההגדרה העצמית שעוברת בימים אלה חברה זו, ולאמתו של דבר את הפער ההולך וגדל בין שתי הקבוצות העיקריות המרכיבות אותה.